

Ritual Motifs in Qajar Tombstones of Shahanshah, Hayat al-Ghaib and Haji Baktash Cemeteries in Lorestan: An Investigation Based on the Social Function of the Deceased

Mahdiyeh Dalvand*

Saman Farzin**

Ali Zareie***

Abstract

Graves and cemeteries, more than being a place to bury the dead, are an important part of thought and life. The tombstones of each historical period are made in accordance with the culture and art of that period and transmit historical, political, and religious information and popular beliefs to the future. Our knowledge of the life in the past is transferred to a large extent by archeologists, who investigate the remains of the tombs and the designs carved on them. A large number of cemeteries have remained of the Qajar era in different regions of Iran, including Lorestan Province. This research tries to investigate motifs in tombstones of Shahanshah, Hayat al-Ghaib, and Haji Baktash cemeteries in Lorestan Province during the Qajar era by focusing on the social function of the deceased. This research tries to answer the following questions: (1) How are the themes and contents of the decorative motifs in the cemeteries interpreted with regard to the social and cultural atmosphere of Lorestan Province? (2) How can the motifs and decorations of the tombstones be classified? (3) What symbolic themes and concepts are found in the motifs of tombstones? A descriptive-analytical method was used to that end. The data were collected by reading library resources, theses, and papers and also field research. The results of the investigation of the motifs in tombstones of Shahanshah, Hayat al-Ghaib and Haji Baktash cemeteries in Lorestan show that the motifs on the tombstones of Goosheh Shahanshah Cemetery present religious themes (such as signs of mourning, worship, and faith) and non-religious themes (such as signs of bravery, hunting, horse-riding, animals, hospitality, women, and women's grooming).

Keywords: Lorestan, Shahanshah, Hayat al-Ghaib, Haji Baktash, Cemetery, Qajar Era, Motif

*M.A in Islamic Art, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran. mdalvand@birjand.ac.ir

**Assistant Professor of Archaeology, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran. (Corresponding author) farzin@birjand.ac.ir

***Associate Professor of Archaeology, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran. azareie@birjand.ac.ir

How to cite article:

Dalvand, M., Farzin, S., & Zareie, A. (2024). Investigation of Qajar tombstones in Shahanshah, Hayat al-Ghaib and Haji Baktash (Based on the social function of the deceased) Lorestan Cemeteries. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 3(1), 123-148. doi: 10.22077/jcrl.2024.7169.1096

Copyright: © 2022 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

بررسی نقوش آیینی سنگ مزارهای قاجاری گورستان‌های شهنشاه، حیات الغیب و حاجی بکتاش لرستان (براساس کارکرد اجتماعی فرد متوفی)

مهدیه دالوند*

سامان فرزین**

علی زارعی***

چکیده

گورها و گورستان‌ها، بیش از آن‌که مکانی برای تدفین و به خاک سپردن مردگان باشند، بخش مهمی از اندیشه و زندگی را به خود مربوط می‌سازند. سنگ مزارهای هر دوره تاریخی، متناسب با فرهنگ و هنر آن دوره ساخته شده و اطلاعات تاریخی، سیاسی، مذهبی و اعتقادات مردمی را به آینده منتقل می‌کند. بسیاری از دانسته‌های امروز ما از نحوه زندگی گذشتگان، در نتیجه بررسی باستان‌شناسان از درون گورها با آثار برجای مانده آرامگاه‌ها و نقوش کنده شده روی آن‌ها است. تعداد زیادی گورستان از دوره قاجار در نقاط مختلف ایران از جمله استان لرستان به جا مانده است. این پژوهش قصد دارد به بررسی نقوش سنگ قبرهای گورستان‌های شهنشاه، حیات‌الغیب و حاجی بکتاش لرستان (بر اساس کارکرد اجتماعی فرد متوفی) در دوره قاجار بپردازد. این نوشتار درصدد پاسخ به این پرسش‌هاست: ۱. مضمون و محتوای نقوش تزیینی گورستان‌های مورد مطالعه در ارتباط با فضای اجتماعی و فرهنگی استان لرستان چگونه تفسیر می‌شود؟ ۲. نقوش و تزیینات سنگ قبر گورستان‌های مورد مطالعه به چند گروه تقسیم می‌شوند؟ ۳. نقش مایه‌های سنگ مزارهای مورد مطالعه دارای چه مضامین و مفاهیم نمادگرایانه‌ای هستند؟ به منظور رسیدن به اهداف پژوهش روشی که در این مقاله به کار گرفته می‌شود، توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات لازم با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های مختلف و شیوه میدانی جمع‌آوری شده است. نتایج به دست آمده از بررسی نقوش سنگ قبرهای گورستان‌های شهنشاه، حیات‌الغیب و حاجی بکتاش لرستان نشان می‌دهد نقوش به کاررفته روی سنگ

mdalvand@birjand.ac.ir

farzin@birjand.ac.ir

azareie@birjand.ac.ir

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران.

** استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول)

*** دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳

قبرهای گورستان گوشه شهنشاه دارای موضوعات مذهبی (نشانه‌های سوگ و سوگواری، نشانه‌های عبادت و ایمان) و غیرمذهبی (نشانه‌های جنگاوری، شکار، سوارکاری، شکار حیوانات و شجاعت، نشانه‌های مهمان‌نوازی، نشانه‌های بانوان و آراستگی بانوان) است.

کلیدواژه‌ها: لرستان، شهنشاه، حیات‌الغیب، حاجی بکتاش، گورستان قاجاری، نقوش.

مقدمه

سیاری از دانسته‌های امروز ما از نحوه زندگی گذشتگان، در نتیجه بررسی باستان‌شناسان از درون گورها با آثار برجای مانده آرامگاه‌ها و نقوش کنده‌کاری‌شده‌ی روی آن‌هاست. سنگ قبرها به دلیل ارتباط خاصی که با انسان دارند، بستر مناسبی برای نمایش افکار و تصاویر نمادین مربوط به آن‌ها هستند. تصاویر و نقوشی که امروزه به دلیل فراموش شدن مفاهیم‌شان از صفحه‌ی سنگ قبرها محو گردیده‌اند. سنگ گورهای متعلق به هر قومی را می‌توان بخشی از اشیاء تاریخی به حساب آورد که ویژگی‌های آیینی و فرهنگی آن قوم را در خود حفظ کرده است و می‌توان نوع نگاه هر قوم را به مقوله مرگ، که همواره ذهن بشر را به خو مشغول می‌کرده، از قالب این شیء تاریخی دریافت (رحیمی، ۱۳۹۸: ۴). منطقه لرستان با توجه به شرایط جغرافیایی منحصربه‌فرد و وجود زیستگاه‌های متعدد از دوران گذشته دارای هنری با ویژگی‌های خاص خود است. لرستان دوره‌های تاریخی بسیار بااهمیتی را پشت سر گذاشته که از آن جمله می‌توان به دوره تاریخی غارنشینی اشاره کرد که از این دوره نقوشی بر روی دیواره غارهای این منطقه نقش بسته و ماندگار مانده است (حسنوند، ۱۳۸۸: ۵۷).

بررسی نقوش روی مقابر از دیرباز مورد توجه افراد زیادی قرار گرفته و علاوه بر باستان‌شناسان ایرانی، اکتشاف‌گران و باستان‌شناسان و مسافران خارجی که در زمان‌های گذشته به ایران سفر کرده‌اند، به تحقیق در این مورد پرداخته‌اند. اینگه مورتسن در کتاب خود به نام *کوچ‌نشینان لرستان از منظر باستان‌شناسی* به بررسی نقوش روی این مقابر در مناطق غربی ایران پرداخته است. مسئله‌ای که بسیار حائز اهمیت است نقوش روی این مقابر است که با فرهنگ اجتماعی مردمان ارتباط تنگاتنگی داشته است (الفتی، ۱۳۹۶: ۳۴).

پیشینه‌ی پژوهش

در مورد نقوش سنگ قبرها در لرستان پژوهش‌های بسیاری انجام شده است، اما تاکنون درباره‌ی سنگ قبر گورستان‌های شهنشاه، حیات‌الغیب و حاجی بکتاش لرستان در دوره‌ی قاجار هیچ پژوهش مستقلی انجام نگرفته است. در ادامه به پژوهش‌هایی از سنگ‌نگاره‌های قدیمی گورها اشاره می‌شود:

فرزین (۱۳۸۴) در کتاب *گورنگاره‌های لرستان* به بررسی نقوش و مضامین سنگ قبر گورستان‌های لرستان پرداخته است.

شریفی‌نیا و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام» به واکاوی و تحلیل نقش مایه‌های سنگ قبور شهرستان دره‌شهر (قبرستان‌های مهدی صالح ماژین، ورکمره، کله‌جوب، قورقمرگ، شیخ‌مکان و قبرستان باباسیف‌الدین ارمو) پرداخته‌اند.

فیضی و فیضی (۱۳۹۲) در مقاله «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام» به معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام پرداخته و مقایسه مختصری با سایر گورهای مشابه و معاصر قبرستان‌های شهرستان دلیجان در استان مرکزی، قبرستان دارالسلام در استان فارس و قبرستان سمیران در استان گیلان انجام داده‌اند. رحیمی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه «بررسی تحلیلی خطوط و نقوش سنگ قبرهای محوطه‌ی شهیدگاه بقعه شیخ‌صافی‌الدین اردبیلی» به بررسی تحلیلی خطوط و نقوش سنگ قبرهای محوطه‌ی شهیدگاه بقعه شیخ‌صافی‌الدین اردبیلی در زمینه‌ی شناخت ویژگی‌های هنری خطوط، مضامین و نقوش به کار برده شده، پرداخته است.

الفتی (۱۳۹۶) در مقاله «نماد و نشانه‌های جنسیت زن در نقوش سنگ مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام بیجنونده‌لیالن، پیرمحمد آبدانان، ارمو دره شهر» به بررسی نماد و نشانه‌های جنسیت زن در نقوش سنگ مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام پرداخته است.

رستمی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «نمادشناسی نقش مایه‌های سنگ مزارهای لرستان» نمادهای مورد استفاده در نقش مایه‌های سنگ مزارهای لرستان را بررسی کرده‌اند. نتیجه‌ی پژوهش حاکی از آن است که نقش مایه‌های به‌کاررفته در سنگ مزارهای لرستان، ضمن این‌که مضمون‌های مذهبی، آیینی و اساطیری مردم منطقه را بازتاب می‌دهند، نشان‌دهنده‌ی نوع و چگونگی زیستن و اندیشیدن آن‌ها است.

کاظمی و دادور (۱۳۹۵) در پایان‌نامه «بررسی بینامتنی نقوش سنگ قبرهای بختیاری» با نگاهی مردم‌شناختی، اسطوره‌شناختی و نمادشناختی با تمرکز بر شیرهای سنگی و نقوش سنگ قبرهای حجاری‌شده قبرستان قلعه شاداب به بررسی پیوندهای بینامتنی نقوش سنگ قبرها با متون دیگر پرداخته‌اند.

روش پژوهش

روش پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی و روش جمع‌آوری داده‌ها، ترکیبی از دو شیوه میدانی و اسنادی شامل شناسایی، مطالعه، طبقه‌بندی اطلاعات، تجزیه و تحلیل آن‌ها و جمع‌بندی اطلاعات درخصوص موضوع مورد مطالعه است. هدف از این پژوهش، نشانه‌شناسی نقوش بر روی سنگ قبرها و ارتباط آن‌ها با عقاید آیینی، رسوم و فرهنگ ایرانیان دوره قاجار است. در این راستا نقوش به‌کاررفته بر روی سنگ قبرها مطالعه و مفاهیم این نشانه‌ها

ارائه شده است. سپس به بررسی ۴۳ نمونه تصویری جمع‌آوری شده (۱۷ تصویر از گورستان شهنشاہ، ۲۳ تصویر از گورستان حیات‌الغیب و ۳ تصویر از گورستان حاج بکتاش) پرداخته و بر اساس روش توصیفی و استفاده از اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی، این نشانه‌ها را مورد مطالعه قرار خواهیم داد. در پایان در جستجو و کشف معانی عمیق این نشانه‌ها می‌توان به المان‌های نهفته معنایی و دلایل به‌کارگیری آن‌ها بر روی سنگ قبرها نائل گردید.

سؤالات پژوهش

- مضمون و محتوای نقوش تزئینی گورستان‌های مورد مطالعه در ارتباط با فضای اجتماعی و فرهنگی استان لرستان در دوره قاجار چگونه تفسیر می‌شود؟
- نقوش و تزئینات سنگ قبر قبرستان‌های مورد مطالعه به چند گروه تقسیم می‌شوند؟
- نقش‌مایه‌های سنگ مزارهای مورد مطالعه چه مضامین و مفاهیم نمادگرایانه‌ای دارند؟

آیین تدفین و نشانه‌های گور در دوره اسلامی

با آمدن اسلام به ایران، سنگ قبر شکل دیگری به خود می‌گیرد و مسلمانان آیه‌های قرآن و احادیث را مرجع خود قرار می‌دهند که همه بر سادگی قبر تأکید دارند. از جمله صاحب‌نظرانی که به بررسی این امر در دوره اسلامی پرداخته‌اند، هیلن برنند است. تأکید هیلن برنند بر امر آرامگاه‌سازی است که طبقه مرفه جامعه و افراد شناخته‌شده را شامل می‌شود. در ایران نیز محمد یوسف کیانی از جمله محققانی است که تحقیقات بسیاری در زمینه معماری اسلامی و به‌خصوص آرامگاه‌سازی انجام داده است. آرامگاه یا مقبره که به نام‌های دیگری چون برج، گنبد، بقعه و مزار نیز خوانده می‌شود اغلب با نقشه مدور، مربع و هشت‌ضلعی با شیوه‌های گوناگون معماری احداث شده‌اند مانند بنای سلطانیه در زنجان (کیانی، ۱۳۸۵: ۱۱۳). در دانشنامه فرهنگ ایران آمده است: در جهان اسلام مقبره ساختن قبل از مرگ از قرن ۴ ق آغاز شد و بزرگان برای خود مقبره‌ای تهیه می‌کردند که به‌طور کلی غیراسلامی بود. کسی که این کار را نخستین بار انجام داد، مادر خلیفه مقتدر بود که در اصل کنیزی رومی بود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۹: ۲۳). در قرن چهارم، برای بزرگداشت افراد، سنگ قبوری ساخته شده است تا یاد و خاطره‌ی آن‌ها برای بازماندگان باقی بماند. این سنگ قبور دارای مضامینی نظیر آیات قرآن (برای طلب بخشش روحی متوفی)، نام و سال متوفی است و محتوای تزئینات آن‌ها ارتباط تنگاتنگی با شخصیت افراد دفن شده دارد (جباری کلخوران و خیبری، ۱۳۸۹: ۶۲).

نشانه‌های گور در لرستان

بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی و اشیای به‌دست‌آمده، قدیمی‌ترین نشانه گور در لرستان مربوط به دوره پیش از تاریخ هزاره سوم تا هزارگی اول پیش از میلاد است، اما در دوره‌های بعد تا قرون اولیه اسلامی، نشانه‌چندانی از گور مربوط به دوره ساسانی مشاهده نشده است. سنگ گورهای به‌دست‌آمده از قرون چهارم و پنجم هجری قمری که دارای خطوط کوفی هستند از قدیمی‌ترین نشانه‌های گور لرستان در دوره اسلامی هستند و اغلب آن‌ها در کنار امامزاده‌ها یافته شده‌اند؛ علاوه بر این سنگ گورها می‌توان به نشانه‌هایی اشاره کرد که هم اکنون مورد اعتقاد و احترام اهالی هستند (فرزین، ۱۳۸۴: ۹۰).

معرفی گورستان‌ها و سنگ قبرهای مورد مطالعه گورستان گوشه شهنشاه

روستای گوشه شهنشاه از توابع بخش مرکزی شهرستان خرم‌آباد، در ۲۵ کیلومتری شهر خرم‌آباد قرار دارد. آب‌وهوای آن در فصول بهار و تابستان مطبوع و دلپذیر و در فصول پاییز و زمستان سرد و خشک است. روستای گوشه شهنشاه یکی از روستاهای قدیمی و تاریخی استان لرستان است. این مجموعه مقبره که در شهریور ۱۳۷۶ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است، به دلیل قرار گرفتن در بقعه شجاع‌الدین خورشید (سرسلسله اتابکان لر) به گوشه شهنشاه نیز مشهور است. در کنار این آرامگاه، گورستان قدیمی با سنگ قبرهای کهنی وجود دارد که روی آن‌ها آیاتی از قرآن کریم و کلمات مقدس با نقش‌های برجسته و خطوط کوفی کنده‌کاری شده است. این آرامگاه در زمان شاه‌وردی‌خان آخرین اتابک لر ساخته شده و شجاع‌الدین خورشید به مدت ۳۰ سال از اواخر قرن پنجم تا اوایل قرن ششم بر ایالات لر کوچک فرمانروایی کرده است.

نقوش سنگ قبرهای گورستان گوشه شهنشاه

با توجه به مشاهداتی که از بررسی نقوش روی سنگ قبرهای گورستان گوشه شهنشاه انجام شد، موضوعات به‌کاررفته روی این سنگ قبرها مذهبی (نشانه‌های سوگ و سوگواری، نشانه‌های عبادت، ایمان) و غیرمذهبی (نشانه‌های جنگاوری، شکار، سوارکاری، حیوانات و شجاعت، نشانه‌های مهمان‌نوازی، نشانه‌های بانوان و آراستگی بانوان) است.

- سنگ قبر نمونه اول (شکل ۱)، نقش شانه و شکل مربعی را که به احتمال زیاد آینه است، نشان می‌دهد.

- روی سنگ قبر نمونه دوم (شکل ۲)، نقش شانه دوطرفه، فیچی، یک شکل مربعی که به احتمال زیاد قالبی (یا سکو) است و دو مهر دایره‌ای شکل حک شده است.

- بر روی سنگ قبر نمونه سوم (شکل ۳)، نقش شانه، تسبیح، قالبی (یا سکو) و مهر حک شده است.

شکل ۳

شکل ۲

شکل ۱

- بر روی سنگ قبر نمونه چهارم (شکل ۴) نقش شانه، تسبیح و مهر دیده می‌شود.
- بر روی سنگ قبر نمونه پنجم (شکل ۵) نقش شانه‌ی دوطرفه، قیچی و قالی (یا سکو) به چشم می‌خورد.
- بر روی سنگ قبر نمونه ششم (شکل ۶) نقش شانه‌ی دوطرفه، قیچی و قالی (یا سکو) به چشم می‌خورد.

شکل ۶

شکل ۵

شکل ۴

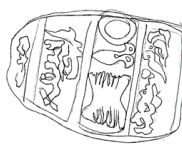
- بر روی سنگ قبر نمونه هفتم (شکل ۷) نقش شانه، قیچی و مهر به چشم می‌خورد.
- بر روی سنگ قبر نمونه هشتم (شکل ۸) نقش شانه دوطرفه حک شده است.
- بر روی سنگ قبر نمونه نهم (شکل ۹) مهر، تسبیح و شانه مشاهده می‌شود.

شکل ۹

شکل ۸

شکل ۷

- بر روی سنگ قبر نمونه دهم (شکل ۱۰) نقش مهر، تسبیح و شانه به چشم می‌خورد.
- بر روی سنگ قبر نمونه یازدهم (شکل ۱۱) نقش مهر، تسبیح، شانه، بز، سگ و شکارچی حک شده است.
- بر روی سنگ قبر نمونه دوازدهم (شکل ۱۲) نقش مهر، تسبیح و قلیان مشاهده می‌شود.

شکل ۱۲

شکل ۱۱

شکل ۱۰

- بر روی سنگ قبر نمونه سیزدهم (شکل ۱۳) نقش سوارکار، تفنگ، قلیان و شمشیر به چشم می‌خورد.
- بر روی سنگ قبر نمونه چهاردهم (شکل ۱۴) نقش سوارکار، غلام و قلیان، شکارچی با تفنگ، بز کوهی حک شده است.
- بر روی سنگ قبر نمونه پانزدهم (شکل ۱۵) نقش غلام و قلیان، شکارچی با تفنگ، بز کوهی و آفتابه دیده می‌شود.

شکل ۱۵

شکل ۱۴

شکل ۱۳

- بر روی سنگ قبر نمونه شانزدهم (شکل ۱۶) سوارکار با شمشیر، غلام، بز کوهی، قلیان و تصویر سه خورشید به چشم می‌خورد.
- بر روی سنگ قبر نمونه هفدهم (شکل ۱۷) نقش فردی نشسته و در حال کشیدن قلیان، سه شکارچی با تفنگ و بز کوهی دیده می‌شود.

شکل ۱۷

شکل ۱۶

گورستان حیات‌الغیب

مقبره محمد بن احمد رضی‌الدین از نوادگان موسی بن جعفر ملقب به حیات‌الغیب در

کنار رودخانه کشکان و جاده خرم‌آباد - اندیمشک در بخش ویسیان شهرستان چگنی واقع شده است. سطح مقبره ۲۵ متر در ۶ متر و ۵/۴ متر در ۵/۴ متر است. در دیوار جنوبی محرابی به بلندای ۱×۲ متر با گچ‌بری ساده بر حاشیه آن ساخته شده است. گنبد مقبره قدیمی‌تر از دیگر قسمت‌ها است. بر بالای فضای داخلی مقبره نقاشی‌هایی با نقش کبوتر و چند گچ‌بری دیگر به شکل گل دیده می‌شود. این بنا مربوط به دوره قاجار و به شماره ۱۹۲۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

نقوش سنگ قبرهای گورستان حیات‌الغیب

با بررسی نقوش روی سنگ قبرهای گورستان حیات‌الغیب، مشاهده شد موضوعاتی چون نقوش مذهبی، حیوانات، دار قالی و سوارکار به کار رفته است.

- بر روی نمونه سنگ قبر هجدهم (شکل ۱۸) نقش غلام و قلیان، شکارچی با تفنگ، بز کوهی و آفتابه به چشم می‌خورد.

- بر روی نمونه سنگ قبر نوزدهم (شکل ۱۹) نقش مهر و تسبیح و کتاب که به احتمال زیاد قرآن است، دیده می‌شود.

- بر روی نمونه سنگ قبر بیستم (شکل ۲۰) نقش شانه، قیچی و مهر حک شده است.

شکل ۲۰

شکل ۱۹

شکل ۱۸

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و یکم (شکل ۲۱)، نقش شانه و مهر به چشم می‌خورد.

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و دوم (شکل ۲۲)، نقش شانه، تسبیح و مهر دیده می‌شود.

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و سوم (شکل ۲۳)، نقش قیچی، شانه و مهر حک شده است.

شکل ۲۳

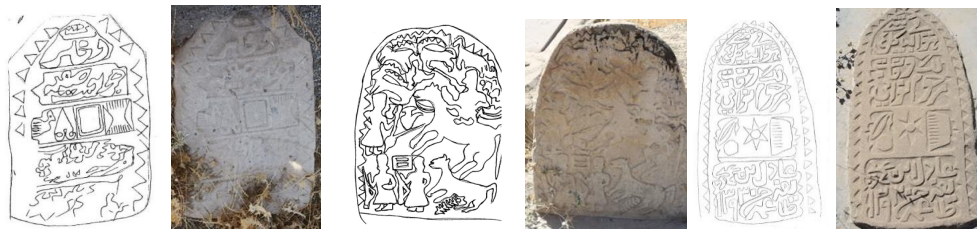
شکل ۲۲

شکل ۲۱

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و چهارم (شکل ۲۴) نقش شانه، خورشید، تسبیح و مهر دیده می‌شود.

بر روی نمونه سنگ قبر بیست و پنجم (شکل ۲۵) نقش سوارکار با تفنگ، بزکوهی، سگ تازی، غلام با قلیان، آفتابه، شکارچی با تفنگ، تشت، قوری، استکان و گیاهی شبیه به خوشه گندم مشاهده می‌شود.

- بر روی سنگ قبر (شکل ۲۶) نقش شانه دوطرفه، کرکیت، قیچی و حوض کوثر دیده می‌شود.

شکل ۲۶

شکل ۲۵

شکل ۲۴

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و هفتم (شکل ۲۷) نقش بزکوهی و کل کوهی، پرنده، سوارکار با تفنگ، غلام با قلیان، استکان و نلبکی، قوری و آفتابه به چشم می‌خورد. نقش دو شکارچی نفر شده که سوار بر اسب و در حال شکار بز و کل کوهی هستند. غلامان نشان در کنار اسب آن‌ها قلیان به دست ایستاده‌اند و در حال پذیرایی با چای و قلیان هستند.

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و هشتم (شکل ۲۸) نقش قیچی، دار قالی، بافندگان، شانه قالی‌بافی مهر دیده می‌شود.

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و نهم (شکل ۲۹) نقش شانه، قیچی و مهر حک شده است.

شکل ۲۹

شکل ۲۸

شکل ۲۷

- بر روی نمونه سنگ قبر سی‌ام (شکل ۳۰) نقش بزکوهی و کل کوهی، پرنده، شکارچی با تفنگ، سوارکار با تفنگ، قلیان، استکان و نلبکی، قوری، آفتابه و گیاه به چشم می‌خورد. نقش شکارچی نفر شده که سوار بر اسب است و در حال شکار بز و کل کوهی است و غلامی در کنار اسب او قلیان به دست ایستاده است. شکارچی پیاده به چشم می‌خورد که تفنگ بر دست دارد. در پایین سنگ قبر، مردان تفنگ به دست در یک ردیف نقش

شده است.

- بر روی نمونه سنگ قبر سی و یکم (شکل ۳۱) نقش بزکوهی و کل کوهی، پرنده، سوارکار با تفنگ دیده می‌شود. در وسط سنگ قبر سوارکار به همراه تفنگ و شمشیر و سپر در حال شکار بز و کل کوهی نقش شده است.
- بر روی نمونه سنگ قبر سی و دوم (شکل ۳۲) نقش شانه به چشم می‌خورد.

شکل ۳۲

شکل ۳۱

شکل ۳۰

- بر روی نمونه سنگ قبر سی و سوم (شکل ۳۳) نقش شانه، آفتابه، مهر، تسبیح، حوض کوثر و خورشید دیده می‌شود.
- بر روی نمونه سنگ قبر سی و چهارم (شکل ۳۴) نقش دار قالی، شانه قالی، سکو، قیچی، مهر و پرنده به چشم می‌خورد. در وسط، دار قالی که بر روی سکو قرار دارد، نقش شده است که در دو طرف آن دو زن ایستاده (بافندگان) قرار دارند و در بالای دار قالی نیز نقش سه پرنده حک شده است.
- بر روی نمونه سنگ قبر سی و پنجم (شکل ۳۵) نقش سوارکار با تفنگ، غلام با قلیان، بزکوهی، آفتابه، پیاله و زیرپیاله و پرنده به چشم می‌خورد. سوارکار با تفنگ در حال شکار بز و کل کوهی است و پایین‌تر غلامی قلیان به دست مشاهده می‌شود.

شکل ۳۵

شکل ۳۴

شکل ۳۳

- بر روی نمونه سنگ قبر بیست و ششم (شکل ۳۶) نقش سوارکار با تفنگ، غلام با قلیان، بزکوهی، شانه، مهر و جانماز و تسبیح به چشم می‌خورد. سوارکار با تفنگ در حال شکار بز و کل کوهی است و پایین‌تر غلامی قلیان به دست مشاهده می‌شود.
- بر روی نمونه سنگ قبر سی و هفتم (شکل ۳۷) نقش سوارکار با تفنگ و شمشیر، غلام با قلیان و قوری، پیاله، پرنده، استکان و نلبکی و سینی دیده می‌شود. در میان سنگ قبر

نقش سوارکاری شمشیر به کمر نقش شده و در کنار آن غلامی قوری به دست ایستاده است. در ردیف پایین پنج مرد تفنگ به دست نقش شده است.
- بر روی نمونه سنگ قبر سی و هشتم (شکل ۳۸) نقش پرنده، دار قالی و بافندگان زن، به چشم می‌خورد. در وسط، دار قالی نقش شده است که در دو طرف آن نقش، دو زن (بافندگان) ایستاده‌اند. در بالای دار قالی نیز نقش سه پرنده حک شده است.

شکل ۳۸

شکل ۳۷

شکل ۳۶

گورستان حاجی بکتاش

«آرامگاه حاج بکتاش^۱ روی تپه اشکانی با ارتفاع ۹ متر از سطح زمین‌های اطراف، در جنوب روستای شینه^۲ وسطی در دهستان قلائی بخش فیروزآباد شهرستان سلسله (الشر) در استان لرستان واقع شده است» (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۲۶۵). متأسفانه چون کتیبه و بقایای زیادی از آرامگاه حاجی بکتاش باقی نمانده به درستی معلوم نیست که این آرامگاه متعلق به چه کسی بوده و به کدام دوره از تاریخ تعلق داشته است. حاجی بکتاش یکی از عرفای قرن هفتم هجری بود که از نیشابور به آناتولی مهاجرت کرد و به بسط و توسعه فرقه بکتاشی پرداخت. پس دلیل حضور قبری با نام وی در لرستان چیست؟ در پاسخ به دلیل نزدیکی این قبر به ناحیه اهل حق‌نشین لرستان با این فرضیه روبه‌رو هستیم که با پیروان این آیین در شمال لرستان ارتباط داشته است (خسروی، ۱۳۹۵: ۶۶).

نقوش سنگ قبرهای گورستان حاجی بکتاش

با توجه به مشاهداتی که از بررسی نقوش روی سنگ قبرهای گورستان حاجی بکتاش انجام شد، نقوش گیاهی، حیوانات، شکارچی، سوارکار و پیاده به کار رفته است.
- بر روی نمونه سنگ قبر چهلم (شکل ۴۰) نقش پرنده، شیر، بزکوهی و کل کوهی، مردان رقصنده، سوارکار و خوشه گندم به چشم می‌خورد. نقوش سنگ قبر تا حدودی نامعلوم است؛ اما از همین حد تخریب‌شده نقوش مشخص است در سه ردیف حک شده که در ردیف بالا نیمه اسب که احتمالاً شکارچی نیز سوار بر آن در حال شکار بز کوهی است نقش شده بوده و غلامی در کنار اسب ایستاده است. در زیر پای اسب، شیری در حال شکار بز کوهی حک شده و در کنار آن گیاهی روئیده که احتمالاً درخت سرو است. در ردیف دوم گروهی بز کوهی به ردیف نقش شده که روبه‌روی آن‌ها شکارچی پیاده‌ای در حال شکار است. در ردیف پایین، نقش رقصندگان مرد حک شده است.

- بر روی نمونه سنگ قبر چهل و یکم (شکل ۴۱) نقش بزکوهی و کل کوهی، سوارکار با تفنگ، شکارچی با شمشیر و دو شکارچی پیاده با تفنگ به چشم می‌خورد. در بالا نقش شکارچی نفر شده که سوار بر اسب است و در حال شکار بز و کل کوهی است و غلامی در کنار اسب او ایستاده است. کمی پایین‌تر دو شکارچی پیاده به چشم می‌خورد که تفنگ بر دست دارند. در پایین سنگ قبر نیز شکارچی با شمشیر در حال شکار است.

- بر روی نمونه سنگ قبر چهل و دوم (شکل ۴۲) نقش بزکوهی و کل کوهی، سوارکار با تفنگ و غلام به چشم می‌خورد. بر روی سنگ قبر ایستاده مرد سوارکار با تفنگ در میان گله‌ای بز و کل کوهی نقش شده که نشان‌گر شکارچی بودن اوست.

شکل ۴۲

شکل ۴۱

شکل ۴۰

تحلیل نقوش و مضامین آیینی سنگ قبرهای مورد مطالعه

نقوش سنگ قبرهای گورستان‌های لرستان به پنج گروه تقسیم می‌شود. با توجه به مطالعات انجام‌شده فرزین در کتاب (گورنگاره‌های لرستان، ۱۳۸۴) در مورد نقوش سنگ قبرهای گورستان‌های تاریخی لرستان، نقوش سنگ قبرها به پنج گروه: ۱. نشانه‌های جنگاوری، شجاعت، سوارکاری و شکار (حیواناتی همچون سگ تازی، اسب، شیر، بزکوهی و کل کوهی)، ۲. نشانه‌های مهمان‌نوازی (آفتابه و لگن، غلام، قلیان، وسایل چای)، ۳. نشانه‌های کدبانو و آراستگی زنان، ۴. نشانه‌های سوگ و سوگواری و ۵. نشانه‌های مذهبی (نقش مهرباب یا مهربابه، نقش صلیب، نقش گل و گیاه و...) تقسیم شده است. «نکته جالب توجه در این میان، وجود دو سنگ مزار برای هر متوفی است که یکی بر بالای سر و دیگری پایین پا به منظور شناسایی قبور در نظر گرفته شده است و معمولاً بر هر دو این سنگ قبور، نقوش و کتیبه‌هایی توسط هنرمند کنده‌کاری و نقش شده است» (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۶).

مضامین خطوط و کتیبه‌ها

علاوه بر نقوش متنوع بر روی سنگ قبرهای عصر قاجار منطقه، کتیبه‌نویسی نیز تزئینات نه‌چندان رایج این آثار محسوب می‌شود و از دید هنرمندان آن دوره، رجحان کمتری داشته است و بیشتر تصاویر روی سنگ قبرها، نقوش نمادین است و تمرکز حجار بر روی نقوش آیینی و نام و مشخصات متوفی بوده است. قرارگیری خط و کتیبه بر روی سنگ قبرها در طی دوره قاجار، به امری معمول تبدیل شده و این ویژگی بیشتر در میان شیعیان متداول

بوده است؛ بنابراین در طی این ادوار در گورستانهای اهل تشیع کمتر سنگ قبری می‌توان یافت که بر روی آن کتیبه نگاشته نشده باشد. در طی این دوره، از خطوط نسخ، نستعلیق و ثلث برای نگاشتن کتیبه بر روی سنگ قبرها بهره برده شده است و کتیبه‌ها نیز بیشتر شامل نام و نشان شخص متوفی و تاریخ وفات وی هستند. نوشته‌های روی سنگ قبرها که در سطح فوقانی در بخش حاشیه‌ای آنها نقر شده است، به معرفی فرد متوفی پرداخته است.

از جمله نوشته‌های دیگر که به ندرت بر روی سنگ قبرها قابل مشاهده است، آیات و احادیث و اسامی ائمه معصومین (ع) هستند. از زمان‌های دور مرسوم بوده که برای آمرزش مردگان گزیده‌هایی از قرآن کریم را بر روی قبور نقر می‌کردند. (اشکال ۱۸ تا ۳۵).

شکل ۴۳. نمونه‌هایی از متون کتیبه سنگ مزارهای حوزه مورد مطالعه

الف) نقوش مذهبی

نقش‌مایه‌هایی چون مهر و تسبیح، حوض کوثر، ماه، خوشید و درخت سدر یا طوبی و حتی بعدها نوشته‌های قرآنی بر روی سنگ گورها بیانگر ایمان و نوعی اعتقاد و پاک بودن افراد متوفی در زمان حیاتشان است. این‌گونه نقوش‌ها پیش از آنکه نمایشگر خصوصیات مذهبی متوفی باشند، نمادهایی از بازمانده‌ی تفکرات کهن دینی و اعتقادی پیشینیان این سرزمین هستند که بسیاری از آن‌ها ریشه در فرهنگ اساطیری این اقوام دارند (الفتی، ۱۳۹۶: ۷۸ و ۷۹). نشانه‌های سوگ و سوگواری: در برخی از سنگ قبرها، تصاویری دیده می‌شوند که صحنه‌هایی از مراسم سنتی سوگواری «چمر»^۲، «پرس» را نشان می‌دهد. سنگ‌تراش این صحنه‌ها را با الهام از واقعیت‌های زندگی حجاری کرده است. صحنه‌ی زنانی که در حال خراشیدن روی خود هستند برگرفته از حالاتی است که زنان خانواده یا صاحبان عزا به هنگام روبه‌رو شدن با هم برای ابراز همدردی و همدلی با تکرار حرکت دست آن بر روی صورت و گفتن کلمه «وه وه» این صحنه را به نمایش می‌گذارند و گاهی اوقات نیز در این حال گونه‌های خود را می‌خراشیدند (شکل ۴۴). نقوش صحنه رقص دسته‌جمعی مردان یا زنان که معمولاً در قسمت انتهایی برخی از سنگ‌ها کنده شده‌اند نشانی هستند

از جوان بودن و مرگ نابهنگام متوفی و متأثر از مراسم رقص‌های بومی عروسی و رقص «را» در مراسم سوگواری که بر روی سنگ گورهای افراد صاحب‌نام حجاری شده‌اند. نقش‌های یادشده پیش از آنکه صحنه‌های سوگواری را نشان دهند، نمادهایی هستند که غم و اندوه بازماندگان را نشان می‌دهند. نشان قدمت این‌گونه نقش‌ها را نیز می‌توان در آیین سوگواری قهرمان شاهنامه جست (شکل ۴۵) (فرزین، ۱۳۸۴: ۷۳ و ۷۴).

شکل ۴۴

نقش زنان و مردان رقصنده در نقوش گورستان حاج بکتاش نقر شده است که نشان از سوگواری دارد.

شکل ۴۵. گورستان حاج بکتاش

نشانه‌های عبادت، ایمان و پاکی: نقش‌های مهر و تسبیح، خورشید، ماه و انسان در حین عبادت، انسان در کنار گیاهان و درختان، نوشته آیات قرآنی بر روی سنگ قبرهای مسلمانان و نقشه‌های صلیب مهربانه، فرشتگان بالدار با گیاهی در دست بر روی سنگ گورهای آرامنه از جمله نقوشی هستند که ایمان، نوع اعتقاد و پاک بودن افراد متوفی را در زمان حیاتشان به نمایش می‌گذارند. این‌گونه نقش‌ها پیش از آنکه نمایشگر خصوصیات مذهبی متوفی باشند، نمادهایی از بازمانده تفکرات کهن دینی و اعتقادی پیشینیان این سرزمین هستند که بسیاری از آن‌ها ریشه در فرهنگ اساطیر این قوم دارند (فرزین، ۱۳۸۴: ۸۰) (شکل ۴۶).

شکل ۴۶. (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹)

ب) نشانه‌های غیرمذهبی

از نشانه‌های غیرمذهبی می‌توان به: نشانه‌های جنگاوری، سوارکاری، شکار حیوانات و شجاعت، نشانه‌های مهمان‌نوازی، نشانه‌های بانوان و آراستگی بانوان اشاره کرد. نشانه‌های جنگاوری، شکار، سوارکاری و شجاعت: نشانه‌های جنگاوری، شجاعت، سوارکاری و شکار از جمله نقوشی است که بر سنگ قبرهای گورستان‌های قدیمی لرستان به یادگار مانده‌اند. نقش‌های سواران یا جنگاورانی هستند که همراه با سلاح گرز، شمشیر، سپر یا تفنگ در حالتی از رزم دیده می‌شوند (شکل ۴۷). این نقش‌ها بیانگر روزگار زندگی مردانی است که در دلیری، بی‌باکی، شجاعت، جنگاوری، سوارکاری گذشت و جوانمردی در میان ایل و طایفه کم‌نظیر بوده‌اند و همچون قهرمانان شاهنامه زندگی را برگزیده اسب می‌گذارند و در جنگ‌ها به نبردها یکه‌تاز میدان می‌بودند (فرزین، ۱۳۸۴: ۴۳).

شکل ۴۷ (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۵)

شکل ۴۸ (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۸ و ۲۹)

در سنگ قبرهای هر سه گورستان گوشه شهنشاه، حیات‌الغیب و حاج بکتاش نشانه‌های جنگاوری، شجاعت، سوارکاری و شکار دیده می‌شود. نقش شکارچی که به‌وفور در نقوش سنگ قبرهای سه گورستان به چشم می‌خورد می‌تواند نشان‌دهنده شغل شخص فوت‌شده باشد. شخص فوت‌شده سوار بر اسب و یا پیاده برای شکار همراه با ابزارآلات جنگی مانند تفنگ، شمشیر و سپر در حال تعقیب حیواناتی همچون بز کوهی و کل کوهی است. در برخی از سنگ قبرها نیز نقش سگ‌تازی به همراه شکارچی و یا تنها در حال دنبال کردن بز و کل کوهی است. از جمله نقوش‌هایی که در برخی از سنگ‌گورهای مردان استفاده می‌شود، حیوانات هستند.

نقوش حیوانات در سنگ قبرها به‌صورت نیم‌رخ حک شده‌اند که در حالت‌های ایستاده

و متحرک هستند. این نقوش شامل حیواناتی از قبیل: بزسانان، سگ، اسب، گوزن و... هستند. سوارکاران لرستان زمانی که به تاخت از محلی عبور می نمودند می توانسته اند با تفنگ اهداف تعیین شده را هدف قرار دهند، در سال های گذشته جنگ هایی که به وقوع می پیوست جنگجویان لرستان سوار بر اسب با تفنگ یا چوب به جنگ خصم می رفته اند (پارسا، ۱۳۸۸: ۵۹) (شکل ۴۹).

شکل ۴۹ گورستان گوشه حاج بکتاش

تحلیل نقش سگ تازی

یکی از نقش هایی که در برخی از سنگ گورهای مردان صاحب نام قابل مشاهده است، نقش سگ شکاری تازی است که دارای اندام کشیده و کمر باریکی است. در گذشته داشتن این نوع سگ برای مردان به ویژه شکارچیان دارای اهمیت بسیار بوده است (شکل ۵۰-۵۱-۵۲)؛ زیرا آن ها مهارت خاصی در شکار آهو داشتند و به راحتی مسیرهای سخت و دشوار را برای به دست آوردن شکارهای تیرخورده طی می کردند و شکار را به نزد صاحبانشان می آوردند (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۳).

شکل ۵۲

شکل ۵۱

شکل ۵۰ (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۳)

تحلیل نقش اسب (سوارکار، سوار با شمشیر، سوار با تفنگ، سوار با نیزه)

نقش اسب و سوارکار را بیشتر بر روی سنگ گورهایی حکاکی می کردند که صاحب آن گور به دلاوری و رشادت و ماهه بودن در شکار و جنگاوری و پیکار با دشمنان، شهره ی عام بود و یا اینکه در ایام جوانی در اثر مصائب و منصورات پیش آمده و در جنگ و گریز و پیکار وفات نموده اند. لازم به ذکر است که این نقش را فقط بر روی سنگ

گور متعلق به مردان حکاک می‌کردند. اگر بر روی سنگ گوری نقش سوارکاری با سپر و نیزه در حین شکار حجاری شده باشد نشانی است از گور یک شکارچی جنگاور و نقش سوارکار با تفنگ همراه با چند مرد تفنگچی ایستاده یا در حال شکار نشانی است از گور یک میرشکار (الفتی، ۱۳۹۶: ۷۲).

شکل ۵۳ (فرزین، ۱۳۸۴: ۷۹).

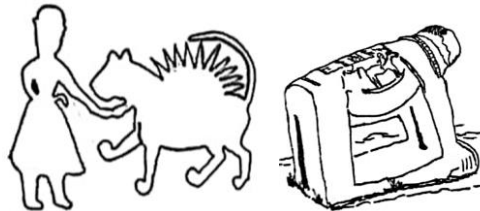
نقش اسب و سوار در یک طرف سنگ گور و اسب بی سوار کتل شده (تزیین یا سیاه‌پوش کردن اسب متوفی)، در طرف دیگر، نشانی است از زندگی و مراسم سوگواری یک سوارکار جنگجو. نقش تیر و کمان و سوارکار همراه با سپر و نیزه یا تفنگ در حین شکار بز کوهی، نشانی است از گور یک شکارچی جنگاور و نقش سوارکار با تفنگ، همراه با چند مرد تفنگچی ایستاده یا در حال شکار، نشانی است از گور یک میرشکار (احمدزاده، ۱۳۹۷: ۸۵) (شکل ۵۴).

شکل ۵۴ - گورستان گوشه حاج بکتاش

تحلیل نقش شیر (شیر و خورشید)

شیر جایگاه خاصی در ملل دارد و در اساطیر و باورهای فرهنگ و هنر بسیاری از ملت‌ها به‌عنوان سمبل غرور، عقل، شجاعت، سلطنت، روح زندگی، دلاوری، پیروزی، پرتو خورشید، پارسایی، آتش، مواظبت و مراقبت قدرت شناخته شده است (شکل ۵۵) (دادخواه و صارمی، ۱۳۹۵: ۷۲).

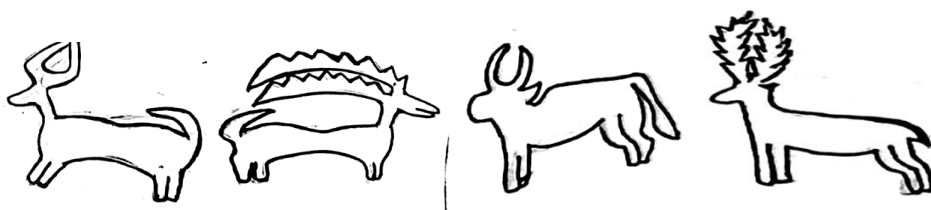
شکل ۵۵ - (فرزین، ۱۳۸۴: ۹۹ و ۱۰۱)

نقش شیر از دوران تاریخ کهن بر روی هنرهای ایرانی نقش شده است و تا دوران معاصر

ادامه داشته است. نماد شیر در بین ایل بختیاری بیانگر مفهوم شجاعت است و این امر در قرار دادن آن بر روی گور بزرگان و ایل مردان نمود می‌یابد (کاظمی، ۱۳۹۵: ۷۳). مردان ایل همچون شیر تصویر می‌شدند و هرچه در جنگ و شکار قدرتمندتر ظاهر می‌شدند، بیشتر میان مفاهیم شیر بودن و قدرت داشتن ارتباط برقرار می‌کردند چنانکه بعد از مرگ نیز این نماد را بر روی قبرشان قرار می‌دادند (احمدزاده، ۱۳۹۵: ۷۴) (شکل ۵۵). ایرانیان به قدرت خورشید و نیروی درونی آن اعتقاد داشتند و آن را نماد نیرومندی و شجاعت می‌پنداشتند (صالحی بالادهی، ۱۳۹۳: ۱۰).

تحلیل نقش بز و کل کوهی

در سنگ‌گورهایی با مضامین شکار، به‌کرات نقش بز کوهی را می‌بینیم. لرستان یکی از اصلی‌ترین زیستگاه‌ها و پناهگاه‌های بز کوهی است و این بی‌شک دلیلی است بر نقش بز کوهی بر روی سنگ‌گورهای لرستان. ترکیب تفنگ و ساچمه‌دان و بز کوهی را می‌توان نشانه‌ای از ورزیدگی در شکار فرد متوفی دانست (پویان و خلیلی، ۱۳۸۹: ۱۰۶) (شکل ۵۶ و ۵۷). بز در اساطیر ایران نیز یکی از نمادهای مشخص آبادانی و فراوانی است و نماد آب نیز بوده است که آب خود منشأ فراوانی و آبادانی است. از نمادهای ماه نیز هست و نقش آن به‌وفور بر روی مهرها و ظروف دوره ساسانی دیده می‌شود و تقریباً همیشه به‌عنوان نگهبان ماه در نظر گرفته شده است (صمدی، ۱۳۶۷: ۴۹).

شکل ۵۶ و ۵۷

نقش حجاری شده این حیوان بر روی سنگ‌گورها نشان از جنسیت مردانه صاحب قبر دارد که در ایام جوانی شغل وی دامداری بوده یا اینکه شکارگری قابل و توانا نیز بوده است. شکارگران این حیوان در بین مردم جایگاهی شناخته‌شده داشته و در بیشتر موارد کله‌ی شکارشده این حیوان بر روی سردر خانه شکارچی نصب می‌شد که اشاره به شغل «کل‌کش» یا همان شکارگر بز صاحب‌خانه داشته است (الفتی، ۱۳۹۶: ۷۷). (شکل ۵۸).

شکل ۵۸. گورستان گوشه حاج بکتاش

تحلیل نشانه‌های مهمان‌نوازی (آفتابه و لگن، وسایل چای، غلام و قلیان)

از آنجاکه در میان لرها پذیرایی از میهمان یکی از ارزش‌های پایدار زندگی محسوب می‌شود، مردان و زنانی محبوب ایل و طایفه‌اند که با خوش‌رویی و سفره‌های باز پذیرای میهمانان باشند. در ادبیات شفاهی آن‌ها بیت سروده‌ها و اصطلاحات بسیاری یافت می‌شود که در تمجید و تعریف از این افراد به کار برده می‌شوند (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۶).

نقش‌های مهمان‌داری عبارت‌اند از: آفتابه و لگن، وسایل چای، غلام و قلیان (شکل ۵۹). ظروف مخصوص شستشوی دستان میهمان در خانه بی‌آنکه از جای خود برخیزد، از جمله آداب مهمان‌نوازی لرها به حساب می‌آید. هنوز این آداب نزد مردم روستایی دورافتاده و عشایر کوچک، پایدار است و برای احترام گذاردن به میهمان از این ظروف استفاده می‌کنند (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۸).

شکل ۵۹ (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۶ و ۵۹)

تحلیل نقش وسایل چای (قوری، سماور، استکان، پیاله، سینی و...)

استفاده از نوشیدنی‌ها در مجالس میهمانی و مراسم این دیار پیشینه کهن دارد که با آداب و سنن خاص همراه بوده است و حال نیز پذیرایی با چای در میان آن‌ها رایج است (فرزین، ۱۳۸۴: ۵۸). به دلیل اینکه در زندگی عشایری استفاده از چای در مجالس میهمانی و مراسمات آن‌ها، پیشینه‌ای کهن دارد و برای میهمان از این نوشیدنی استفاده می‌کردند. بعد از وفات مردان صاحب‌نام به نشانه‌ی میهمان‌داری فرد متوفی، وسایل چای را بر روی قبر او حکاکی می‌کردند (الفتی، ۱۳۹۶: ۸۲) (شکل ۶۰).

شکل ۶۰. گورستان حیات الغیب

(اعظم‌زاده و پورمند، ۱۳۸۸؛ ۱۰۰). شانه دوسر نشانه جنسیت زنانه صاحب قبر و شانه یک سر نشانه جنسیت مردانه صاحب قبر (الفتی، ۱۳۹۶: ۸۰) و بارزترین نشانه آراستگی بوده است (احمدزاده، ۱۳۹۷: ۸۴).

تحلیل نقش دار قالی، شانه قالی و قیچی

وجود عناصری همچون قالی و گلیم، آینه، شانه، قیچی در کنار فیگور، زن بودن صاحب قبر را ثابت می‌کند و همان‌طور که اشاره شد احتمالاً به‌نوعی نشان از هنر زنانی دارد که در زمان حیات خود به قالی‌بافی و صنایع‌دستی اشتغال داشته‌اند و به اصطلاح محلی «نقش‌گر» بوده‌اند و شاید در زمان حیات خود در تهیه‌ی صنایع‌دستی و بومی زحمت کشیده‌اند و تلاش فراوان نموده‌اند و بر این اساس صاحبان عزا پس از مرگ متوفی، نقش دار قالی و گلیم و یا نقش ابزاری به نام «کرکیت» و یا تصاویری از زنان هنرمند بر سنگ مزار حکاکی می‌کردند (الفتی، ۱۳۹۶: ۷۴).

شکل ۶۳ (فرزین، ۱۳۸۴: ۷۲)

از متداول‌ترین نقوش، تصویر «دار قالی» یا در اصطلاح بومی «تون» است که به‌وفور، روی سنگ‌گور زنان مشاهده می‌شود (احمدزاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۵). این نقش بر روی قبر زن‌ها حک می‌شود و بر بافنده بودن فرد در زمان حیاتش دلالت دارد (کاظمی، ۱۳۹۰: ۱۳۵). سنگ‌قبرها را که با طرح اسلیمی به‌صورت گود و برجسته حجاری شده می‌توان به قسمت سرلوح، حواشی، قاب‌بندی و دیواره‌های کنار سنگ‌قبرها تقسیم کرد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۹).

نتیجه‌گیری

پس از بررسی نقوش سنگ‌قبرهای سه‌گورستان گوشه شهنشاه، حیات‌الغیب و حاج بکتاش، نقوش سنگ‌قبور سه‌گورستان به دو دسته کلی مذهبی و غیرمذهبی تقسیم‌بندی شد. از نقوش مذهبی می‌توان به مهر و تسبیح و حوض کوثر، ماه، خوشید و درخت

سدر یا طوبی و از نقوش غیرمذهبی می‌توان به جنگاوری، شکار، سوارکاری، حیوانات و شجاعت، نشانه‌های مهمان‌نوازی، نشانه‌ها و آراستگی بانوان اشاره کرد. در پاسخ به سوالات تحقیق به این نتایج دست یافتیم:

- نمادها و نشانه‌های حک‌شده بر سنگ قبر قبرستان‌های مذکور، رابطه مستقیمی با پیشینه فرهنگی و اجتماعی مردمان آن منطقه دارد. این نقش‌ها، تصاویری نمادین از رفتارها و ویژگی‌های اجتماعی افراد، در زمان حیاتشان بوده است.

- نقوش سنگ قبرهای این سه گورستان به پنج گروه انسانی، حیوانی، گیاهی و مذهبی تقسیم می‌شوند.

- مضامین و مفاهیم نمادی در سنگ قبرها شامل: مهمان‌نوازی (آفتابه و لگن، غلام، قلیان، وسایل چای)، کدبانویی و آراستگی زنان (شانه دوطرفه، دار قالی و...)، جنگاوری و شکار (شکارچی سوارکار و پیاده)، مذهبی (نقش مهراب یا مهرابه و نقش گل و گیاه سوگواری)، حیوانی (بز و گل کوهی، سگ تازی) است. نقش‌مایه‌ها برگرفته از مضامین مذهبی، آیینی و اساطیری مردم منطقه و همچنین بازتاب‌دهنده چگونگی زیست و اندیشه‌های نهفته در جامعه آن روزگار آن مناطق است.

- تعداد قبور مردان بیشتر از قبور زنان است؛ ۲۸ گور متعلق به مردان و ۱۳ گور متعلق به زنان بوده است. در نمونه‌های گورستان حاجی بکتاش نیز هیچ قبری متعلق به بانوان نبود.

- نقوش روی سنگ قبرها رابطه مستقیمی با جایگاه فرد متوفی دارد؛ یعنی هرچه فرد متوفی مقام بالاتری در جامعه داشته باشد نقوش بیشتر و پربارتر است.

- این نقوش نشان‌گر جنسیت فرد متوفی هستند. نقوشی مانند صحنه سوارکاری و شکار و حیواناتی چون سگ‌تازی، اسب، شیر، بز کوهی و گل کوهی، آفتابه و لگن، غلام، قلیان، وسایل چای و شانه یک‌طرفه نشان از مذکر بودن صاحب قبر و نقوشی مانند شانه دوطرفه، قیچی و دار قالی و بافندگان در دو طرف دار نشان زن بودن صاحب قبر است.

پی‌نوشت

۱- در خصوص لفظ بکتاش و معنای آن در منابع آمده که کلمه‌ای ترکی و به معنای برادر بزرگ، صاحب و شریک است و در مورد نام‌گذاری او گفته شده است که چون حاجی بکتاش به عثمان وعده سلطنت می‌داد، عثمان نیز وقتی اندکی فتوحی نمود، به سید محمد لقب بکتاش یعنی برادر بزرگ سلطنت داد (شیردل و رازنهان، ۱۳۹۰: ۱۳۶).

۲- شینه همان شحنه و به معنی مراقب، محافظ، مراقب لشکر، مراقب شهر، حاکم نامی شهر است (شریک‌امین، ۱۳۵۷: ۱۵۸-۱۵۷).

۳- چمر از آیین‌های کهن ایرانی مربوط به سوگ است که در لرستان به یادگار مانده است. چمر آهنگ غم‌انگیزی است که هنگام تشییع جنازه‌ی مرده، یا ساز «سرن» و دهل

نواخته می‌شود. در گذشته افزون بر تشییع جنازه، در روزهای برپایی سوگواری این آهنگ در خانه‌ی شخص متوفی نواخته می‌شده است. گفتنی است که تنها «لوطی‌ها»، یعنی نوازندگان محلی لرستان، این آهنگ را می‌نوازند (سگوند، ۱۳۷۷: ۱۲).

کتابنامه

- موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۸۹). *دانشنامه ایران*. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- احمدزاده، فرید؛ حسینی، سیدهاشم؛ نورسی، حامد. (۱۳۹۷). «پژوهشی بر شناخت مضامین و نقوش سنگ قبور ایل گوران در شهرستان اسلام‌آباد غرب (شاه‌آباد سابق)». *مبانی نظری هنرهای تجسمی انجمن علمی هنرهای تجسمی ایران*. د. ۳. ش. ۱. صص ۴۵-۴۹
- اعظم‌زاده، محمد و پورمند، حسینعلی. (۱۳۸۸). «درآمدی بر نحوه شکل‌گیری نقوش در سنگ‌گورهای منطقه سفیدچاه». *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*. د. ۱. ش. ۳۹. صص ۸۹-۹۳
- ایزدپناه، حمید. (۱۳۷۶). *آثار باستانی و تاریخی لرستان*. ج. ۳. چاپ سوم. تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بوکهارت، تیتوش؛ رجب‌نیا، مسعود. (۱۳۶۵). *هنر اسلامی و زبان بیان*. تهران: سروش.
- پارسا، بهجت‌الله. (۱۳۸۸). *لرستان در باستان و امروز*. خرم‌آباد: انتشارات شاپور خواست.
- پویان، جواد؛ خلیلی، مژگان. (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام». *کتاب ماه هنر*. ش. ۱۱۴. شهریور. صص ۱۶-۱۹.
- تناولی، پرویز. (۱۳۸۸). *سنگ قبر*. تهران: ینگاه.
- جباری کلخوران، صداقت و خیبری، محمدرضا. (۱۳۸۵). «بررسی سنگ‌نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن». *کتاب ماه هنر*. ش. ۱۴۵. صص ۵۶-۶۷
- حسنوند، حجت‌اله. (۱۳۸۸). «بررسی فرم و نمادپردازی در سنگ‌گورهای لرستان با توجه به پیشینه تاریخی و اساطیری». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
- خسرونژاد، پدram. (۱۳۷۷). «سنگ مزارها از پنجره‌ی مردم‌شناسی هنر». *کتاب ماه هنر*. ش. ۱. صص ۳۴-۳۹.
- خسروی، لیلا. (۱۳۹۵). «پژوهشی در آرامگاه تاریخی موسوم به حاجی بکتاش در منطقه شینه قلابی لرستان». *مردم‌شناختی*. د. ۲. ش. ۳. صص ۵۹-۷۷.
- رستمی، مصطفی، محمودی، فتانه؛ ملک‌زاده، سودابه. (۱۳۹۶). «نمادشناسی نقش‌مایه‌های سنگ مزارهای لرستان» *اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی*. بجنورد.
- رفیع‌فر، جلال‌الدین. (۱۳۸۱). «سنگ‌نگاره‌های ارسباران (سونگون)». *بهار و تابستان*.
- سگوند، اردشیر. (۱۳۷۷). «آیین‌های سوگواری در لرستان و ریشه‌های آن». *کیهان فرهنگی*. ش. ۱۴۹. بهمن. صص ۳۳-۴۱.
- شریفی‌نیا، اکبر؛ ساریخانی، مجید؛ دولت‌یاری، عباس؛ قائمی، نعیمه. (۱۳۹۵). «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام». *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*. ش. ۶۵. بهار. صص ۶۷-۷۸.
- صالحی‌بالادهی، آتنا. (۱۳۹۳). «بررسی نقوش و نشانه‌های نمادین در سنگ قبرهای گورستان

- سفیدچاه مازندران». دومین همایش ملی پژوهش‌های کاربردی در «جغرافیا و گردشگری». الفتی، زهره. (۱۳۹۶). «نماد و نشانه‌های جنسیت زن در نقوش سنگ‌مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشکده هنر و معماری. دانشگاه یزد.
- فرزین، علی‌رضا. (۱۳۸۴) «گورنگاره‌های لرستان، پژوهشی در نقش و مضمون سنگ گورهای لرستان». پژوهشکده مردم‌شناسی.
- کاظم‌پور، مهدی و محمدزاده، مهدی. (۱۳۹۹). «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر». هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی. ش ۸۱. بهار.
- کاظمی، نوشین. (۱۳۹۵). بررسی بینامتنی نقوش سنگ قبرهای بختیاری. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه الزهرا (س). تهران.
- گرایار، اولگ، (۱۳۸۵). «اولین بناهای یادبودی اسلامی». ترجمه کلود کرباسی. اثر. ش ۲۶ و ۲۱. اردیبهشت و خرداد. صص ۴۵-۵۷.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۲). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ملازاده، کاظم؛ محمدی، مریم. (۱۳۷۶). *دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایراندر دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)*. تهران: انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.